

17. fejezet

A magyar demokrácia három szakasza és az Orbán-rezsim

Körösényi András

Jelen fejezet témája annak áttekintése, hogy a politikai rendszer miként működött az elmúlt negyedszázadban. Két nagyobb kérdést fogok érinteni. Az első, hogy a magyar demokrácia elmúlt negyedszázada egységes korszak-e, vagy eltérő jellegzetességekkel bíró szakaszokra osztható? A második, hogy miként értékelhetjük a 2010-től kezdődő változásokat a politikai rendszer karakterére gyakorolt hatás szempontjából? A 2010-es „fülkeforradalom” egy új szakaszt nyitott meg a magyar demokrácia negyedszázados történetében, vagy ennél többről, új rezsim, vagy egyenesen új politikai rendszer létrejöttéről van szó? Első tézisem az lesz, hogy az elmúlt negyedszázad három nagyobb korszakra osztható. A fejezet első részében e három korszak főbb jellemzői próbálom megragadni. Második tézisem az, hogy Orbán 2010-es „fülkeforradalma” egy új, a korábitól eltérő karaktervonásokkal jellemezhető politikai rezsimet hozott létre. E rezsim természetét próbálom megragadni a fejezet második részében.

1. A korszakolás

Mi az, ami összefűzi az 1990–2014 közti negyedszázadot, és megkülönbözteti a magyar politika megelőző, 1949–1989-es korszakától? Ilyen a szabad választások, a pártok versenye, a polgári és politikai szabadságjogok (politikai ellenzéknek nem kell félnie a bebörtönzéstől, fennáll a politikai szervezkedés szabadsága),¹ az alkotmányosság, a végrehajtó hatalommal szembeni közjogi ellensúlyok, a bíraskodás függetlensége, az alternatív média. Ezek a vonások az egész 1990–2014 közti időszakban fennálltak, noha nem teljesen azonos

¹ Ez megszorításokkal, az Alkotmány adta keretek között értendő. Így 2008–2009-ben bírósági ítéletek oszlatták fel a Magyar Gárda Egyesületet, illetve Mozgalmat.

mértékben.² A magyar politikai rendszer ebben a negyedszázadban, úgy tűnik, átmegey Robert Dahl poliarchiatesztjén.³

Az egész korszakot összefűző azonosságokon túl azonban számos területen jelentős változások történtek: kisebb vagy nagyobb törés- vagy fordulópontok jöttek létre.⁴ A magyar politika negyedszázada a politikai gondolkodásban, az elitek viselkedésében, a szavazói viselkedésben, a pártpaletta szerkezetében és a pártrendszer működésében, az alkotmány legitimációjában és a kormányzás működésében egyaránt három-három nagyobb korszakra osztható. Bár az egyes korszakok közti fordulópontok nem esnek teljesen egybe, gyakran alig köthetők egy-egy konkrét eseményhez vagy időponthoz, mégis úgy vélem, hogy ezt a negyedszázadot a magyar politikai rendszer működése szempontjából három nagyobb, egymástól megkülönböztető vonásokkal rendelkező korszakra oszthatjuk: az átmenet (1989–1998), a konszolidált demokrácia korszaka (1998–2006) és a válság és rezsinváltás (2006-tól kezdődő és még ma is tartó) korszakára.

Az első: az átmenet korszaka (1989–1998)

² Az összehasonlító politikatudomány általában az ilyen vonásokkal rendelkező rendszereket tekinti demokratikusnak. A 2010 után történt rezsinváltás bármilyen jelentős változást hozott is (erről bővebben később) véleményem szerint, a magyar politikai rendszer demokrácia maradt, éppen ez lesz az új rezsimegyik sajátossága. A szakirodalom azonban megosztott ebben a kérdésben. Hasonló értelmezésről lásd például: Takis PAPPAS: „Populist democracies: Post-authoritarian Greece and Post-communist Hungary” *Government and Opposition*, vol. 49. no. 1. 2014. 1–23.; Tamás CSILLAG – Iván SZELÉNYI: “Drifting from Liberal Democracy: Traditionalist/Neoconservative Ideology of Managed Illiberal Democratic Capitalism in Post-communist Europe” *Intersections. East European Journal of Society and Politics* vol. 1. no.1. 2015 4–6. <http://intersections.tk.mta.hu/>. Ezzel szemben számos szerző kétségbe vonja az új rezsime demokratikus voltát, lásd például: János Kornai: “Hungary’s U-turn” *Capitalism and Society* vol. 10. iss. 2. article 1. 2015.

³ A poliarchiák, azaz a demokrácia eszményét legjobban megközelítő ténylegesen létező politikai rendszerek fő vonásai a következők: 1. A kormányzati döntéseket választott tisztségviselők kontrollálják. 2. A választott tisztségviselőket relatív gyakori, fair és szabad választásokon békésen választják ki, illetve menesztik. 3. Gyakorlatilag minden felnőtt szavazati joggal rendelkezik ezeken a választásokon. 4. A legtöbb felnőtt a választhatóság jogával is rendelkezik ezekre a tisztségekre és jelöltként indulhat a választásokon. 5. Az állampolgárok tényleges (*effectively enforced*) szólásszabadsággal rendelkeznek, különösen a politikai kifejezés szabadságával, beleértve ebbe a kormányzat tisztségviselőinek, a kormánypolitikának, és a fennálló politikai, gazdasági és társadalmi rendszer, továbbá a domináns ideológia kritikáját. 6. Az állampolgároknak hozzáférésük van olyan alternatív információs forrásokhoz, amelyek nem állnak a kormányzat vagy bármilyen más csoport kizárólagos kontrollja alatt. 7. Végül, tényleges joguk van autonóm szervezeteket alapítani vagy azokhoz csatlakozni, beleértve a politikai egyesületeket, mint politikai pártokat és érdekcsoportokat, amelyek megkísérlik befolyásolni a kormányzatot a választási vesenyben való részvétellel vagy más békés eszközökkel. Lásd: Robert A. DAHL: *Democracy and its critics* (New Haven – London: Yale University Press 1989) 233. Úgy látom, hogy a magyar politikában ezek a feltételek összességében teljesültek ebben a negyedszázadban. Természetesen e feltételezés érvényességét szisztematikus empirikus kutatás erősítheti meg vagy cáfolhatja.

⁴ Ez jelen kötet több fejezetében is látható.

Az első a demokratikus rendszerváltás és az azt közvetlenül követő időszakot felölelő átmenet korszaka (1989–1998). Ez a demokratikus közjogi és politikai rendszer kialakulásának időszaka. Ide tartozik az 1989–1990-es rendszerváltás átfogó alkotmányreformja, az alapvető közjogi intézmények működését szabályozó kétharmados törvények elfogadása, a 1989-es és 1990-es népszavazások, a közjogi konfliktusokat eldöntő AB határozatok, az 1994-es alkotmánymódosítás és az 1995–96-os – kudarcba fulladt – alkotmányozási törekvések. Ekkor alakultak ki a politikai és közjogi rendszer olyan elemei is, amelyek mindmáig változatlanok: a köztársasági államforma, unitárius állam, parlamentáris kormányzat, konstruktív bizalmatlansági indítvány, közjogi dualizmus, a miniszterelnök kiemelkedése a kormányból, széles körű közjogi hatalommegosztás és a végrehajtó hatalommal (kormányzattal) szembeni ellensúlyok rendszere, továbbá a vegyes választási rendszer.⁵

Az átmenet korszakát a plurális sokpártrendszer, az éles politikai-ideológiai, közjogi viták és konfliktusok jellemezték. A politikai gondolkodást a rendszerváltáskor létrejött „liberális konszenzus pillanatát” követően gyorsan felváltotta a baloldali liberalizmus hegemoniája (lásd e könyv 1. fejezetét), ami az intézményépítésre is hatott. A politikai közéletben három egymástól élesen különböző politikai-ideológiai tábor és három, azt csak részben átfedő közjogi felfogásrendszer manifesztálódott.

1989–1990 „tárgyalásos forradalma” legalább annyira liberális, mint demokratikus. Részben a liberális hegemoniának, részben az 1989-es politikai tárgyalófelek egymással szembeni bizalmatlanságának következménye a jogállami radikalizmus dominanciája a politikai gondolkodásban⁶ és az intézményépítésben: a közjogi rendszert a széles körű hatalommegosztás, a kormánnyal szembeni ellensúlyok Európában unikálisan kifinomult rendszere és az AB alkotmányos kérdésekben kialakult szupremáciája jellemezték (lásd 7. fejezet).

Az alkotmányozás elitista-tárgyalásos módja és befejezetlensége mindazonáltal az alkotmány és a rendszerváltás legitimitásdeficitjét idézte elő. A demokratikus átmenet alapvető eljárási kérdéseiben 1989-ben a párteltek kötöttek egy megállapodást, de ezt a résztvevők átmenetinek tekintették és fenntartásaik voltak vele szemben (az ellenzéki pártok egy része

⁵ KÖRÖSÉNYI András: *A magyar politikai rendszer* (Budapest: Osiris 1998).

⁶ KÖRÖSÉNYI András: „A magyar politikai gondolkodás főárama, 1989–1995” in KÖRÖSÉNYI András: *Értelmiség, politikai gondolkodás és kormányzat* (Budapest: Osiris 2000); tovább KÖRÖSÉNYI András: *A magyar politikai rendszer* (Budapest: Osiris 1998); tovább KÖRÖSÉNYI (1998).

alá sem írta). A megállapodás csak átmenetileg fedte el az élesen eltérő politikai és közjogi elképzeléseiket a rendszerváltás tartalmi kérdéseiről (például államfői hatalom, igazságtétel, privatizáció, liberalizmus értelmezése).

Részben a hirtelen jött politikai szabadság következményeként, részben a pártok mobilizációs törekvéseinek eredményeként ezt az időszakot az állampolgári aktivitás és a hirtelen megélnékült politikai részvétel jellemezte. A megélnékülő egyesületi és civil társadalmi tevékenység mellett a gazdasági és munkavállalói érdekképviseltek, valamint az 1990-es évek elején erős makroszintű neokorporatív struktúra alakult ki.⁷

A magyar átmenetet a kortársak példaként emlegették az átmenet eljárásairól kialakított békés forгатókönyv, a közjogi struktúra, a pártok ideológiai kifinomultsága és mobilizációs eredményei, továbbá a stabil kormányzati intézmények kiépítése tekintetében. Ugyanakkor a korszak magán viselte a hirtelen jött politikai pluralizálódásból következő bizonytalanságnak, kialakulatlanságnak a jegyeit, ami megnyilvánult a választók párthovatartozásának ingatagságában, a közjogi szerkezet körüli éles konfliktusokban, a pártpolitika ideológiai polarizációjában, és abban a későbbiekben is fennmaradó sajátosságban, hogy a politikai szereplők kétségbe vonták egymás legitimitását. Noha erős törekvések voltak a politikai eliten belüli konszenzus kialakítására (1989, 1990), ez nem alakult ki, inkább átmenetinek tekintett politikai kompromisszumok jöttek létre.⁸ A konszenzus hiánya manifesztálódott az 1989–1990-es népszavazás-kezdemenyezésekben, a taxisblokádban és annak a politikai elit részéről történt percepciójában, a Demokratikus Charta megszervezésében, továbbá a politikai szereplők és pártok egymás legitimitását aláásó stratégiájában, ami a rendszerváltás időszakától kezdődően folyamatosan jellemezte a magyar politikát.

Az átmenet korszakát a széles közjogi hatalommegosztás, a három (liberális, szocialista, és keresztény-nemzeti) ideológiai pólussal rendelkező sokpártrendszer és a kiépített neokorporatív intézményrendszer jellemezte. Az intézményes hatalommegosztás, a fékek és ellensúlyok rendszere azonban önmagában nem teremt politikai konszenzust. Mivel azonban a pártok nem *kooperatív*, hanem *kompetitív* stratégiát folytattak, mégsem jött létre a lijpharti

⁷ KÖRÖSÉNYI (1998) 162–191.

⁸ ILONSKAI Gabriella – LENGYEL György: „Válaszúton: Konzolidált vagy színlelt demokrácia?” *Politikatudományi Szemle* 2009/1, 16.; KÖRÖSÉNYI András: „A magyar alkotmány legitimitása, 1985–2005” in Jakab András – Takács Péter (szerk.): *A magyar jogrendszer átalakulása, 1985/1990–2005* (Budapest: Gondolat – ELTE ÁJK 2007) 1040–1058.

konszenzusorientált demokrácia.⁹ Magyarországon egy politikailag erősen „megosztott köztársaság” jött létre.

A második: a konszolidált demokrácia korszaka (1998–2006)

Samuel Huntington empirikus meghatározása szerint az új demokráciákat akkor tekinthetjük konszolidátnak, ha a rezsimváltást követően két szabad választáson is hatalomváltás történt (*two-turnover test*).¹⁰ Magyarország 1998-ra teljesítette a demokratikus konszolidációnak ezt az empirikus tesztjét. Juan J. Linz és Alfred Stepan tartalmi definíciója szerint viszont egy demokrácia akkor konszolidált, ha a demokrácia a politikai szereplők számára a politika természetes kerete, azaz nincs alternatívája (*democracy has become the only game in town*). Bővebben, a konszolidáció akkor valósul meg, ha 1. nincsen komoly rendszerellenes vagy szeparatista politikai erő (viselkedés dimenzió); 2. ha az állampolgárok túlnyomó többsége, még súlyos válság körülményei között is a demokrácia keretei között gondolkodik bármilyen politikai változásban (attitűdinális dimenzió); 3. a politikai szereplők számára beidegződött, hogy a konfliktusokat a kialakult normák keretei között kell megoldani (alkotmányos dimenzió). Úgy vélem, elég jó empirikus érveket lehet felhozni amellet, hogy a magyar politikában az 1998–2006 közti időszakban ezek a feltételek is teljesültek.¹¹ A két felidézett meghatározás alapján állításom az, hogy a magyar politika 1998–2006 közötti időszaka a konszolidált demokrácia korszaka (vö. 3. fejezet).

Az új magyar demokrácia a sok bizonytalanságot és kialakulatlanságot hordozó kezdeti éveket követően gyorsan konszolidálódott. A korábbiakhoz hasonlóan a 1998-as a harmadik szabad választás is békés kormányváltást hozott. Az átmenet korszakát követő évtizedben rendkívüli intézményi stabilitás jött létre nemcsak közjogi-alkotmányos szinten, hanem a pártrendszer, majd a szavazói viselkedés területén is. Noha az alkotmányos intézményeket *legitimitásdeficit* jellemezte, az alkotmány az 1995–1996-os alkotmányozási kudarcot követően mégis fokozatosan konszolidálódott. A befejezetlenül maradt „alkotmányozási

⁹ KÖRÖSÉNYI (1998) 371–374.

¹⁰ Lásd Samuel HUNTINGTON: *The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century* (Norman: University of Oklahoma Press 1991).

¹¹ Fontos még hozzátenni, hogy a szerzők szerint egy konszolidált demokráciában sem zárható ki a visszarendeződés, továbbá, hogy a konszolidált demokráciáknak nem egy, hanem sokféle típusa létezik. Lásd Juan J. LINZ – Alfred STEPAN: *Problems of Democratic Transition and Consolidation* (Baltimore – London: The Johns Hopkins University Press 1996) 5–6.

feladatot” a politikai pártok és az alkotmányozó hatalommal rendelkező – de cselekvőképtelen – Országgyűlés helyett az aktivista AB végezte el (lásd 7. fejezet).

A viták és konfliktusok nyomán kialakult és finomított politikai játékszabályokat, közöttük az AB autoritását – fenntartásaik és sérelmeik ellenére – a politikai szereplők elfogadták, betartották. A politikai palettán komoly rendszerellenes politikai erő nem jelent meg. Az új alkotmány megalkotása körüli remények elporladását követően minden szereplő többé-kevésbé ugyanúgy értelmezte az alkotmányos intézmények működését, egymáshoz való viszonyát, és hasonlóan látták az alkotmányos konfliktusok megoldási módját. A megosztott köztársaság az 1990-es évek közepére konszolidálódott, miközben az ezredfordulót követően – paradox módon – tovább erősödött a politikai polarizáció.¹²

Milyen további tendenciák jellemezték a konszolidált demokrácia korszakát? Az 1994-es MSZP–SZDSZ koalíciókötést, a Fidesz jobboldali fordulatát és az 1996–1998 között kiformalódó jobboldali választási szövetség megalapítását követően az addigi hárompólusú pártrendszert egy bipoláris kétblokkrendszer váltotta fel. A pártok politikai táborszerzése és a bipoláris trend olyannyira átható volt, hogy a szavazók szintjén is csökkent a volatilitás, az ezredfordulót követő évtizedre erős pártlojalítások és tartós politikai táborok jöttek létre (lásd 12. fejezet).

Noha a politikai rendszer közjogi-intézményi szerkezete nem változott, az 1998-as, majd a 2006-os választásokat követően megalakult kormányok jelentősen módosították a szűkebb értelemben vett kormányzati rendszer szerkezetét és működését. Az átszervezések mindig a kormányzaton belüli centralizációt és a miniszterelnök hatalmát erősítették, és növelték a közigazgatás átpolitizáltságát. A magyar politika fokozatosan prezidencializálódott.¹³

A konszolidáció évtizedében – egyrészt a taglétszámuk folyamatos csökkenése, másrészt az első Orbán-kormány törekvései következtében – politikai súlyukat veszítették az érdekszervezetek. A pártok uralma alakult ki az érdekszervezetekkel, és a *bottom-up* jellegű parlamenten kívüli mozgalmakkal és civil szervezetekkel szemben. Ugyanakkor az

¹² KÖRÖSÉNYI (2012).

¹³ KÖRÖSÉNYI András: „Parlamentáris vagy »elnöki« kormányzás? Az Orbán-kormány összehasonlító perspektívából” *Századvég*, Új folyam 2001/20. 3–38. Jelen kötetben erről bővebben lásd az 5. fejezetet.

ezredfordulót követően új *top-down* jellegű szervezetek, mozgalmak alakultak (pl. Polgári Körök).¹⁴

A pártokon belül a testületekkel, különböző szintű szervezeti autonómiákkal szemben megerősödött a politikai vezetők szerepe. Az ezredfordulót követő időszak a magyar politika vezéresedésének az évtizede. Az 1996–1998-tól kezdődő, jelen sorok írásáig tartó közel két évtizedes korszakra a jobboldal vezérévé vált Orbán Viktor személye és politikája nyomja rá a bélyegét. Elsősorban a hozzá való viszony határozta meg a politikai szereplők és az állampolgárok politikai hovatartozását, pozícióit. A vezéresedés nem egyszerűen a politikai vezetők szerepének nemzetközileg is tapasztalt megerősödését jelentette a pártokkal, intézményekkel szemben, hanem a személyisége révén a követőket mobilizálni, a politikai tábort integrálni, a pártját dominálni képes, egyéni hangon megszólaló, vízióval rendelkező karizmatikus vezető(k) megjelenését. Orbán és Gyurcsány párharca jellemezte a 2004–2009 közti éveket.

A pártok uralma elsősorban a közigazgatásban, de más területeken is növelte az átpolitizáltságot. Míg a rendszerváltás éveiben a pártpolitikával szemben jelentős bizalmatlanság és fenntartás élt, a konszolidált demokrácia korszakában növekedett a politikai kapcsolatok szerepe, az átpolitizálódás. Növekedett a gazdasági elit politikai megosztottsága, és az intézményes korrupció is.

A harmadik: válság és a rezsinváltás (2006-tól kezdődően)

2002-t követően érzékelhető feszültség alakult ki az intézményrendszer konszolidációja és a politikai szereplők erősödő polarizációjából adódó dekonszolidáló hatások között.¹⁵ A jobb- és baloldali politikai elit az ezredfordulót követően sem tekintette egymást legitim politikai szereplőnek, és ez a tendencia a 2006 őszi politikai válságtól kezdődően felerősödött. A kétflokkrendszer és a választói tömbösödés mellett a politikai polarizációt az is erősítette, hogy 2004-et követően egy fél évtizeden keresztül mindkét politikai tábor élén olyan polarizációs stratégiát követő politikai vezetők álltak, akiknek a politikai stílusától távol állt a

¹⁴ METZ Rudolf: *Movement Entrepreneurship of an Incumbent Party. The Story of the Hungarian Ruling Party Fidesz and the Civil Cooperation Forum*. Kézirat. MTA TK Politikatudományi Intézet 2015.

¹⁵ A feszültségről lásd például PÓCZA Kálmán: „Alkotmányozás Magyarországon és az Egyesült Királyságban” *Kommentár* 2012/5. 40. A politikai polarizáció különösen az elitben növekedett, lásd KÖRÖSÉNYI (2012).

kockázatkerülés, és akik a konfrontatív politikai stílussal, polarizáló retorikával és számos egyedi politikai döntéssel folyamatosan emelték a politikai küzdelem tétjét.

2006 ősztől kezdődően a demokrácia konszolidált korszaka véget ért: a dekonszolidáló hatások a politikai folyamatokban is manifesztálódtak. Az őszi beszéd nyilvánosságra kerülését követően politikai válság alakult ki. A 2010-et követő évek távlatából visszatekintve megállapíthatjuk, hogy ez megroppantotta a rezsim legitimitását.¹⁶ A kormányba és a parlamentbe vetett állampolgári bizalom 2006 ősztől drámaian visszaesett, és csak a 2010-es választásokat követően emelkedett vissza a korábbi szintre.¹⁷

Ezzel párhuzamosan 2006 ősztől végbement a magyar politika és a választópolgárok pártpreferenciáinak a jobbrtolódása. A 2010-es országgyűlési választás ún. kritikus választásnak bizonyult, amikor a korábban hosszú ideig stabil szavazói viselkedési minták tartósan átrendeződtek. Ekkor történt az MSZP és a baloldali szavazótábor felbomlása: szavazóinak egy része a Fidesz, másik része a Jobbik irányába tolódott, a maradék pedig egymással rivalizáló kisebb pártok között fragmentálódott (lásd 11. és 12. fejezet).

Az új korszak vonásai azonban a 2010-es kormányváltást követően bontakoztak ki. Az állampolgárok pártpreferenciái, a pártok és az egész magyar politika erősen jobbra tolódtak. A politikai gondolkodásban a jobboldali autoriter, etatista felfogás erősödött: Orbán Viktor miniszterelnökként meghirdette az antiliberális fordulatot (lásd 1. fejezet). A kétharmados többségbe került jobboldal felmondta a korábbi *kvázi*-elitmegállapodást, azaz a korábbi két korszakot jellemző politikai játékszabályok, viselkedési és jogi normák egy jelentős részét.¹⁸ Közöttük olyan, korábban többé-kevésbé elfogadott és követett szabályokat és normákat, amelyek a hatalommegosztás kormánytól független intézményeinek működését, vezetői rekrutációjának konszenzuális szabályait biztosították.

Az állampolgári pártpreferenciák radikális átrendeződése következtében felbomlott a kétblokkrendszer, a politikai versenyben és kormányzásban megszűnt a politikai

¹⁶ A politikai történések értelmezhetőek voltak a parlamentáris kormányzás keretei között (pl. KÖRÖSÉNYI András: „A rendkívüli állapot retorikája” *Kommentár* 2008/1. 102–113.), azonban Orbán és az ellenzék által kiformált válságnarratíva egy másik értelmezési keretet kínált.

¹⁷ Eurobarometer http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/eb_arch_en.htm.

¹⁸ Ilyen például az alkotmánybírák paritásos jelölése, a visszamenőleges jogalkotás tilalma, a kormányzati törvényjavaslatok egyéni képviselői betérjesztése, és ezzel a jogalkotási törvényben előírt eljárások megkerülése (hatástanulmányok készítése és társadalmi egyeztetés). Utóbbi empirikus elemzéséről lásd: TÓTH István János: *The Quality of Hungarian Legislation 2013-2014* (Budapest: Corruption Research Center 2015).

váltogazdaság.¹⁹ A pártrendszerben ténylegesen is kialakult a „centrális politikai erőtér”: a Fidesz domináns párttá vált, kétoldali, részben rendszerellenes ellenzékkel. Míg a baloldal meggyengült és fragmentálódott, jobbról egy radikális, szélsőjobboldali párt erősödött meg.²⁰ Az Alaptörvény elfogadását követően azonban már nemcsak a jobb-, de a baloldalon is a kialakult rezsimmel szembeni, annak legitimitását kétségbe vonó politikai törekvések jelentek meg.

Orbán az 2006-os őszi válságot követő években olyan válságnarratívát és ideológiát alakított ki, amelyben az aktuális politikai válság jelentősége messze túlmutatott önmagán, és amelyben ez az egész 1990 utáni posztkommunista korszak politikai rendszerének és az 1989–1990-ben létrejött Alkotmány válságának csak felszíni tünete. A 2008-as globális pénzügyi válság pedig nemzetközi-globális síkon a nyugati kapitalista piacgazdaság és a nyugati világ nemzetközi pénzügyi szervezeteinek és az Európai Unió válságának a részeként jelentkezett, amely szervezetek és intézmények a nemzeti érdeket követő szuverén magyar kül- és gazdaságpolitika megvalósításának akadályai, miként a szuverenitásdiskurzusban láthattuk (lásd 15. fejezet). Orbán a földcsuszamlásszerű fideszes választási győzelmet és a kétharmados parlamenti többséget egy kvázi-rendszerelváltó, forradalmi felhatalmazásnak tekintette. A kétharmados többség miniszterelnöke új alkotmány megalkotására és új politikai rezsím létrehozására szóló mandátumot tulajdonított a kétharmados többségnek („Nemzeti Együttműködés Programja”).²¹ Olyan értelmezést adott saját mandátumának, amelyben a miniszterelnök, a kormány és a parlamenti szupertöbbség közvetlenül a választási felhatalmazásban manifesztálódott népakaratot képviseli, és amelyben a joguralom (a szupertöbbség fennállása idején legalábbis) nem lehet e népakarat politikai megvalósításának akadály. Az átmenet korszakában létrejött és később konszolidálódott széles körű alkotmányos hatalommegosztást és az Alkotmánybíróság politika feletti szupremáciáját (jogállami radikalizmus) 2010-től egy olyan új rezsím váltotta fel, amelyben a demokratikus felhatalmazással rendelkező politikai akarat primátust élvez a jog uralmával szemben (lásd 4. és 7. fejezet).

¹⁹ Ez két nagy, egymással versenyző párt vagy stabil pártszövetség esetén annak az esélyét jelenti, hogy bármelyik nyerhet a soron következő választásokon, és ennek következtében a kormányváltás esélye is fennáll. Míg az 1998-as, 2002-es és 2006-os választásokon létezett ez a kiegyenlítettség, 2010 és 2014-ben megszűnt.

²⁰ A Jobbik rendszerellenességéről lásd RÓNA Dániel: *Jobbik-jelenség*. PhD értekezés. Budapesti Corvinus Egyetem, Politikatudományi Doktori Iskola 2014.

²¹ „A Nemzeti Együttműködés Programja” *Országgyűlés Hivatala*, Irományszám H/47. Érkezett 2010. május 22. <http://www.parlament.hu/irom39/00047/00047.pdf>.

2. Az új rezsím természete

A 2010–2014 közti rezsímváltás kisebb mértékben változtatta meg a politikai rendszert, mint az 1989–1990-es rendszerváltás.²² A dahli poliarchia absztrakciós szintjén vizsgálódva 2006/2010-től nem következett be lényeges törés. Magyarország demokrácia maradt, noha a politikai rendszer természete jelentősen változott. Az Alaptörvény és első öt módosítása, továbbá az egyidejűleg megszavazott sarkalatos törvények (pl. a választási rendszerről) jelentősen átalakították az alkotmányos-közjogi rendszert, és ezeknek a változásoknak hosszabb távú hatása a politikai rendszer működésére alig kiszámítható. A parlamenti pártösszetétel lehetséges jövőbeni variációit figyelembe véve a korábbinál kevésbé kiegyensúlyozott rendszer jöhet létre (lásd 4. fejezet). Ha ugyanis az új közjogi alapszerkezet tartós marad, a választási győztes mandátumprémiuma gyakoribbá teheti a szupertöbbség létrejöttét és az ezáltal generált rendkívüli politikát, míg a normális többségű kormányoknak a kormányozhatóság gyengülésével kellett szembenéznük.

Mielőtt az új rezsím főbb vonásait ismertetném, egy rövid fogalmi kitérőt kell tennem. Szeretném megvilágítani, hogy milyen értelemben használom a politikai rezsím (politikai rendszertől megkülönböztetett) fogalmát.²³ Új rendszer helyett új rezsím létrejöttéről beszélek, a következő okokból. Először is, a rendszerváltásnál kisebb, a kormányzati reformnál vagy alkotmányreformnál viszont nagyobb változás történt-történik – és a rezsím/rezsímváltás fogalma alkalmas e megkülönböztetés kifejezésére. Másodszor, azért nevezem Orbán-rezsímnak, ami kialakult, mert a 2010-től bekövetkező változások erősen kötődnek a győztes politikai tábor politikai vezérének, Orbán Viktornak a személyéhez és politikai-kormányzási stílusához (lásd 2. fejezet). A szoros kötődés a rezsím létrehozását, valamint az alkalmazott hatalomgyakorlási módszereket tekintve egyaránt fennáll. Harmadszor, a rendszer valami tartós, stabil, „állandó” berendezkedésre utal. Jelenleg

²² Míg akkor a politikai rendszer szintjén 1. egypártrendszerből többpártrendszer, 2. diktatúrából demokrácia és 3. centralizáltból hatalommegosztásos politikai rendszer jött létre, addig 2010-től kezdődően e három aspektus közül csak az utóbbiban történt gyökeres változás.

²³ Ez a fogalmi megkülönböztetés teoretikusan Arisztotelész rezsímfogalmával alapozható meg. Utóbbi ugyanis egyrészt formális, intézményi-procedurális, másrészt tartalmi összetevőkkel rendelkezik. Előbbibe az alkotmány, jogrend, intézmények tartoznak, utóbbiba a szokások, normák, a szereplők morális és politikai karaktere, politikai és viselkedéskultúrája, azaz egy normatív dimenzió is beletartozik. Az első a forma, a második a tartalom. A politikai rezsím fogalmába így az alkotmányos alapszerkezet és a politikai rendszer intézményi elemei, valamint azok viszonyrendszerén (pl. pártrendszer, kormányzati rendszer) túl a politikai szereplők viselkedésmódját, stílusát, a ténylegesen követett normáit és a hatalomgyakorlás módjait is beleértem – hangsúlyosabban, mint azt a politikai rendszer vagy kormányzati forma fogalma tartalmazza. Lásd erről: Carnes LORD: *The Modern Prince* (New Haven – London: Yale University Press 2003) 40–49.

azonban még kérdésesnek tartom, hogy a rezsim ebben a formában mennyire konszolidálható, túléli-e Orbán személyét. Például kérdéses, hogy a közjogi szerkezet stabilizálódása mellett fennmarad-e a hatalomgyakorlás kialakult módja²⁴ az orbáni vezetést követően.

De miért beszélhetünk 2010-től kezdődően új rezsim létrejöttéről? Úgy vélem azért, mert lényegesen megváltozott a közjogi rendszer, a hatalommegosztás rendszere, a pártrendszer, a szavazói viselkedés mintái, és megváltoztak az elitkonfigurációk is. Mindezek mellett változott a demokratikusan megválasztott kormányfő mandátumértelmezése, legitimációs igénye és legfőképpen megváltozott a hatalomgyakorlás módja. Radikálisan átalakult továbbá a politikai gondolkodás, megváltozott a kormányra került politikai erők felfogása saját felhatalmazásukról (mandátumértelmezés), állam és társadalom kívánatos viszonyáról.

Láthattuk, hogy a változások egy része közjogilag is intézményesült, azaz ennyiben személytelen, jogi formát is öltött, más része a szavazói viselkedésben ragadható meg – azaz nem, vagy csak közvetve kapcsolható a politikai vezér személyéhez. Az új rezsim jellemvonásainak másik része azonban erősen kötődik Orbán személyéhez²⁵ és a fideszes politikai gyakorlathoz: a hatalom erős egyszemélyi centralizációja, az autoriter elemeket tartalmazó hatalomgyakorlási mód, a legitimációs igény, a populisták eszközeinek alkalmazása, a *plebejus-antikommunizmus* ideológiája,²⁶ az antipluralista és populisták politikai víziók (a centrális erőter normatív dimenziója), a bal és jobb megosztottságát meghaladni kívánó szellemi-ideológiai hegemoniaigény. A sok változásnak nincsen semmilyen egységes elvi iránya, nem követ semmilyen alkotmányos vagy politikai doktrínát. A változások egyetlen nézőpontból, a kormánypárti vezetők hatalmi érdekeinek perspektívájából nyernek értelmet, koherenciát. Egy olyan sajátos hatalomtechnika, hatalomgyakorlási mód bevezetése történt, amely az aktuális kormányzati többség pozícióinak megerősítését és stabilizálását szolgálja. Ennek eredményeként megváltozott a magyar politikai rendszer természete, megváltozott a politikai rezsim: egy sor új *autoriter* elem jelent meg a kormányzásban és a hatalomgyakorlásban.

²⁴ Egy elemzői értékelés szerint az Alkotmánybíróság korlátozásával kapcsolatban tanúsított fideszes magatartást a voluntarizmus, az erőpolitika fontosságába és eredményességébe vetett hit, valamint a politikai cinizmus elhatalmasodása jellemezte TÓTH Csaba – TÖRÖK Gábor: *Négy választás Magyarországon. A magyar politika az elmúlt 12 évben (2002–2014)* (Budapest: Osiris 2015) 411.

²⁵ A pártrendszer, a politika kultúra, a politikai verseny természete, a politikai osztály tagjai és a vezetők körében uralkodó politikai ethosz és más tényezők szintén hatással vannak a politikai rendszer működésére, annak természetére.

²⁶ MIKE Károly: „Az antikommunizmuson túl” *Kommentár* 2014/3.

A kialakult új rezsim fontosabb jellemzőit a következőkben látom: 1. tudatos cezúrahúzás és rezsimalapítás; 2. permanens rendkívüli politika és autoriter kormányzási módszerek; 3. törekvés a „centrális politikai erőtér” létrehozására; 4. bal- és jobboldali ideológia meghaladása; 5. antipluralizmus és populizmus; 6. etatizmus és paternalizmus; 7. karizmatikus legitimitáció; és végül 8. a konszolidációs nehézségek. Nézzük ezeket a vonásokat bővebben.

Cezúrahúzás és alapítás

Míg az átmenet korszakából a konszolidált demokrácia „észrevétlenül”, a különböző politikai szereplők eltérő törekvéseinek eredőjeként alakult ki, addig Orbán rezsimje egyetlen politikai erő tudatos törekvéseinek az eredménye. A rezsim „alapításakor” Orbán és a fideszes vezetők mindvégig nagy hangsúlyt helyeztek a cezúrára, az addigi alkotmánytól és politikai rendszertől való explicit elhatárolódásra. Az Alaptörvény megalkotását nem az 1989-es alkotmányozás második lépcsőjének, mintegy az 1989–1990-es rendszerváltás befejezésének, hanem egy új rezsim megalapításának, „második rendszerváltásnak” tekintették.²⁷ Az új rezsim berendezkedését felvázoló „Nemzeti Együttműködés Programja” nem egyszerűen a liberális, hanem a plurális demokráciákhoz képest is eltérően vázolta fel a politikai rendszer, állam és társadalom kívánatos viszonyait. Explicit szakítás történt nem pusztán az 1949-es Alkotmánnyal, de félig-meddig a 1989–1990-es módosítása nyomán létrejött demokráciával is.²⁸

Az új rezsim bevezetésének igazolása egyrészt közvetlenül épített az Alkotmány és a politikai rendszer legitimitását 2006 őszétől kétségbevonó jobboldali retorikára, politikai helyzetértékelésre és életérzésre, valamint Orbán kibontakozó válságnarratívájára.²⁹ Másrészt épített a 2010-es, alkotmányozó többséget eredményező választási győzelemre, illetve a kétharmados parlamenti többség alkotmányozó hatalomként való értelmezésére. Miközben tehát a korábbi rendszer legitimitása, nem pusztán a fideszes narratívában, hanem a politikai

²⁷ „Évértékelő: Orbán második rendszerváltásról beszélt” *Magyar Nemzet Online* 2014.02.16. <http://mno.hu>.

²⁸ Ennek megnyilvánulásai egyébként mellett: a rendszerváltás utáni „zavaros évtizedeket” degradáló narratíva, maga az új Alaptörvény, az 1949-es alkotmány legitimitásának tagadása a Preambulumban, a korábbi AB határozatokra való hivatkozás megtiltása.

²⁹ ILLÉS Gábor: *Interpretive leadership. The use of political discourse in crises*. Paper presented at the ECPR Graduate Student Conference, Innsbruck, 3–5 July 2014.

közérzületben, azaz szociológiai értelemben is megrendült,³⁰ és az Alaptörvény elfogadása, valamint az új rezsím megalapítása a jogfolytonosság kereti között történt, annak legitimitása az egyoldalú alkotmányozás miatt mégis kérdéses. Az új rezsím alapításával a korábbi legitimitási problémák jó része megoldódott ugyan, de helyüket új problémák váltották fel. A rezsímváltás nem pusztán reform (mivel a legitimitás megszakadt),³¹ de nem is forradalom (mert a jogfolytonosság fennmaradt) következménye, hanem az 1989–1990-eshez hasonló – noha kisebb léptékű – alkotmányos rendszerváltáshoz kapcsolódott. Míg az 1989-es alkotmányozás és rezsímváltás egy (kvázi)-elitmegállapodás eredménye, addig a 2010–2013-as egy demokratikus mandátumot szerzett, parlamenti szupertöbbséggel rendelkező politikai vezér és politikai elitcsoport saját hegemoniájának közjogi-intézményes eszközökkel történő megszilárdítása.

A rendkívüli politika permanenssé válása és a kormányzás autoriter jellege

Bruce Ackerman dualista demokráciaelmélete megkülönbözteti a közösségi döntések két szintjét: a **politika** normál üzemmódját, ahol az egyszerű többség érdekei érvényesülnek, és az alkotmányos politika rendkívüli pillanatait, amihez szupertöbbségre van szükség, azaz amihez a politikai szereplőknek az állampolgárok igen nagy részét kell mozgósítaniuk. A dualista elmélet mind az alapjogi fundamentalizmust érvényesítő (alkotmány)bírói szupremáciát, mind pedig a demokrácia monista (többségi) felfogását elutasítja. Kiküszöböli, de legalábbis mérsékli az (alkotmány)bírói onnipotencia és a többség zsarnokságának a veszélyét.³²

Az Alaptörvénnyel kialakított új közjogi struktúra szembefordulást jelentett az alkotmányos gondolkodásban addig hegemon jogi konstitucionalizmussal és alapjogi fundamentalizmussal (lásd 4. fejezet). Csakhogy a fordulat nem a többségi demokrácia (a demokrácia monista felfogása) vagy a klasszikus parlamentáris kormányzás irányába történt, mint talán az első pillanatban tűnhetett. Az alkotmányozás ugyanis, miközben áthangolta, egyben meg is erősítette az 1989-től erős hatalommegosztásos szerkezetet. Perspektívájában ez a demokrácia *dualista* modelljének megszilárdítását jelenti, miközben az alkotmányozó szupertöbbség

³⁰ Lásd például a 2007-re soha nem látott mélypontra süllyedt intézményi bizalmi indexet a nemzeti parlamentbe vetett bizalomról az Eurobarometer survey eredményeiben: http://ec.europa.eu/public_opinion.

³¹ Arató például illegitim reformnak tartja, lásd ARATÓ Andrew: "Regime Change, Revolution, and Legitimacy" in TÓTH Gábor Attila (ed.): *Constitution for a Disunited Nation: On Hungary's 2011 Fundamental Law* (Budapest – New York: Central European University Press 2012) 35–57., 52.

³² Bruce ACKERMAN: *We the people. Foundations vol. I* (Cambridge, Mass. – London: Harvard University Press 1993) 3–33.

fennállása idején példátlan hatalomkoncentrációt teremtett. Ennek lehetőségét a normál és rendkívüli politika „átmeneti” összefonódása (a szűkebb alkotmánytani irodalomban a törvényhozó és az alkotmányozó intézmény összemosódása) adta. Mivel a normál és rendkívüli politika összemosódása 2010–2014 között permanenssé vált (lásd 4. fejezet), a szupertöbbség fennállásának idején érvényesülő „átmeneti” idő elég hosszú volt a politikai rezsim radikális átalakításához. A rendkívüli (alkotmányozó) politika eszközeinek alkalmazása a *normál politikában* – egy parlamenti ciklust meghaladó időszakban – a politikai intézmények és a hatalomgyakorlási módozatok olyan átalakítására adtak lehetőséget, ami lehetővé tette a *de facto* szinte korlátlan politikai uralom kialakítását, a politikai uralom alkotmányos korlátainak a megkerülését, időleges felfüggesztését. Ez adta Orbán a 2010–2014 közti kormányzásának *autoriter* jellegét. Ez az autoriter jelleg az alkotmányozás módjában is jelentkezett.

Általánosságban a politikai rendszer-alapítás, illetve a szuverén alkotmányozás jogi értelemben szükségképpen önkényes és autoriter, és politikailag korántsem semleges: sohasem a rawlsi „tudatlanság fátyla” mögött zajlik. Az alkotmányozóknak mindig vannak politikai-stratégiai céljaik, ezek gyakorlati megvalósítását azonban általában két tényező gyengíti. Az egyik, hogy az alkotmányozó hatalom politikailag aligha homogén, inkább különböző szereplők együttese. A másik gyengítő tényező pedig az, hogy az „alkotmánymérnökösködésből” hiányzik a tökéletes kiszámíthatóság: a politikai folyamatban benne rejlő kontingencia gyakran az eredeti szándékoktól eltérő következményeket produkál. A fideszes alkotmányozás autoriter jellegét azonban egyik tényező sem korlátozta. Egyrészt ugyanis a *normál politika* szélsőségesen centralizált, politikailag homogén és fegyelmezett pártfrakciója (lásd 11. fejezet) vált közvetlenül, *de facto* alkotmányozó hatalommá, azaz az Alaptörvény, majd módosításainak megszavazójává.³³ Másrészt, a rendkívüli „alkotmányozó pillanat” *permanenssé* tételével jórészt sikerült úrrá lennie – rövid, illetve középtávon legalábbis – a politikai folyamatban rejlő *kontingencián*, a következmények kiszámíthatatlanságán. Az alkotmányozó politikai erő ugyanis a nem várt következményeket (pl. alkotmánybírósági vagy nemzetközi reakciók hatását) az alkotmány folyamatos módosításával küszöbölte ki, azaz a szabályokat mintegy utánaigazította a reakciókhoz, hogy az eredeti politikai-stratégiai célját elérje. Így jelen esetben a rendkívüli hatalom permanenssé

³³ Éppen ezért, noha az alkotmányozás legális volt és fennmaradt a jogfolytonosság, az alkotmányozás célja a korábbi korszakban kialakult „hideg polgárháborúnak” a győztes részéről történő egyoldalú lezárása volt. Részben ebből következnek a konszolidációs problémák, amiről egy későbbi pontban lesz szó.

válása miatt a demokrácia dualista modellje nem volt képes a (szuper)többség zsarnokságának a veszélyét kiküszöbölni. Ha a rendkívüli politika permanenssé válik, akkor az az autoriter kormányzás állandósulását jelenti.

Az autoriter *kormányzást* mint hatalomgyakorlási módot, meg kell azonban különböztetnünk az autoriter politikai *rendszer* bevezetésétől.³⁴ Orbán a politikai rendszert lényegesen átalakította, de az új rezsimet jellemző autoriter *kormányzás* (hatalomgyakorlási mód) egy demokratikus *rendszerben* szerzett, olyan választói felhatalmazáson alapul, ami továbbra is megvonható.³⁵ A politikai rendszer azonban nem pusztán a versengő választások miatt demokratikus, hanem – mint fentebb már utaltam rá – minden bizonnyal átmegegy Robert Dahl *poliarchiatesztjén* is: azaz a demokratikus uralom egy formájáról van szó.

Jó érvek szólnak amellett, hogy az Orbán-rezsim a fentiek okán egyfajta vezérdemokrácia.³⁶ Olyan rezsime, amelyet politikaelméletileg a demokrácia felhatalmazáselméletével, azaz a demokráciának az állampolgári autonómia szempontjából a leginkább pesszimista modelljével lehet megragadni.³⁷ Csakhogy a felhatalmazáselmélet sok szempontból valahol a demokratikus és az autoriter rendszerek határán van, vagy másképpen vegyes rendszer, ami indokolhatja az új rezsimek a hibrid rendszer paradigmában történő értelmezését.

Az empirikus politikatudományi kutatásokból is tudjuk, hogy a demokratikus és az autokratikus kormányzati rendszerek korántsem zárják ki egymást. Létezik közöttük átmenet, „közbülső” vagy vegyes rendszer.³⁸ Mindez erősíti azt a kutatási hipotézist, hogy az Orbán-

³⁴ A politikai vezetés és kormányzás demokráciákban is jelen lévő autokratikus vonásairól lásd például: Tilo SCHABERT: *Boston Politics: The Creativity of Power* (Berlin – New York: Walter de Gruyter 1989). Magyarul lásd Tilo SCHABERT: *A politikai méltóságáról és jelentőségéről* (Budapest: Századvég Kiadó 2013). A kompetitív demokrácia politikai gazdaságtani megközelítésében az inkumbens szükségképpen monopolhelyzetet és *de facto* szabad mandátumot élvez a hatalom gyakorlásában, azaz autokratikus módon működteti a kormányzatot. Lásd: Michael WOHLGEMUTH: „Political Entrepreneurship and Bidding for Political Monopoly” *Journal of Evolutionary Economics* (2000) 10: 273–95.

³⁵ Jó érvek vannak amellett, hogy a verseny játékszabályainak átalakítása (lásd 4., 7. és 10. fejezet) a fideszes kormánytöbbség számára versenyelőnyt biztosító (pl. *gerrymandering*, lásd 10. fejezet), ami mandátumprémiumot biztosított a kormánytöbbségnek a 2014-es választásokon, és ez gyengítette a verseny *fair* jellegét. Mindez azonban aligha magyarázza a leadott szavazatok megoszlását: a „második rendszerváltás” utólag is erős választói megerősítést kapott.

³⁶ KÖRÖSÉNYI András: *Vezér és demokrácia* (Budapest: L’Harmattan 2005); továbbá Jan PAKULSKI – András KÖRÖSÉNYI: *Toward Leader Democracy* (London – New York – Delhi: Anthem Press 2012).

³⁷ KÖRÖSÉNYI András: „A demokratikus elitizmus konszenzusán túl” *Politikatudományi Szemle* 2007/4. 7–28.

³⁸ Ha az autoriter rendszerek deskriptív-analitikus jellemzőit vesszük számba, mint egyfajta *check-listet*, akkor azt láthatjuk, hogy az új rezsimek van egy-egy olyan vonása, ami az autoriter rendszerek jellemzője. Az autoriter kormányzatokat általában a következő vonásokkal jellemzik: 1. erős hatalomkoncentráció; 2. politikai elnyomás, a politikai ellenfelek kiszorítása a versenyből; 3. az állampolgárok pártok és tömegszervezetek révén történő mozgósítása a rezsime céljai érdekében; 4. a joguralmat sértő önkényes jogalkotás; 5. választási

rezsimek autoriter vonásai miatt gyümölcsöző lehet a hibrid rezsimek paradigmájában vizsgálni.³⁹

A „centrális politikai erőter”

A pártrendszer 2010-re ismét hárompólusúvá vált, ami azonban nagyban különbözik az átmenet korszakából ismert háromszatú pártrendszertől. Az egyik különbség, hogy a három pólus között mélyebbnek tűnik a szakadék, mint az átmenet korszakában a baloldal, a liberálisok és a nemzeti-konzervatív jobboldal között volt. Míg akkor a három politikai táborot valamennyire összekötötte a rendszerváltáskor kialakult együttműködés, az átmenet diskurzusa (lásd 15. fejezet) és a politikai gondolkodásban kialakult tágabb értelemben vett liberális konszenzus (lásd 1. fejezet), továbbá a politikai elitek 1989–1990-es kompromisszuma, addig most, a kétezres évek politikai polarizációja után mélyebb szakadékok húzódnak a táborok között. Horváth Attila és Soós Gábor a „rendszerű álláspontok” olyan különbségeiről ír, mint ami a liberális demokráciafelfogást valló baloldalt elválasztja a demokrácia többségi vagy illiberális felfogásával jellemezhető Fidesztől, vagy mint a nyílt rasszizmus, ami a Jobbikot elválasztja a többi párttól (lásd 11. fejezet). A másik, a háromszatúságban található különbség, hogy az új rezsimek korszakában deskriptív értelmet nyert a „centrális erőter” fogalma, ami a domináns párt központi helyére és hegemón helyzetére utal a politikai térben. A létrejött pártrendszer nagyban hasonlít a domináns pártrendszerhez, noha utóbbi teljes kifejlődéséhez hosszabb idő szükséges. A politikai centrumot elfoglaló kormánypárt domináns helyzete mindenesetre a politikai váltógazdaság megszűnését is jelentette.

Bal- és jobboldali ideológia meghaladása

A centrális erőter politikájával Orbán az elit- és a választói szintű politikai polarizáció, bal és jobb meghaladását tűzte célul. Megkönnyítette e politika kialakítását az, hogy Orbán

eredmények meghamisítása; 6. a politikai döntések nem transzparens módon történő meghozatala; 7. a közigazgatás tágabb értelemben vett korrupciója (szabályokat semmibe vevő működése); 8. a politikai hatalom informális, szabályozatlan működése; 9. a hatalmat önkényesen, demokratikus felhatalmazás nélkül gyakorló vezetés léte; 10. szabadságjogok önkényes korlátozása; 11. az ellenzék működésének hatósági akadályozása, legitimitásának kétségbe vonása; 12. civil társadalom korlátozása, elnyomása; 13. a politikai stabilitás erőszakos szervezettekkel történő fenntartása.

³⁹ A hibrid rezsimekről lásd például: Steven LEVITSKY – Lucan A. WAY: “The Rise of Competitive Authoritarianism” *Journal of Democracy* vol. 13. no. 2. 2002. 51–65.; Larry DIAMOND: “Thinking about hybrid regimes” *Journal of Democracy* vol. 13, no. 2 April 2002.

politikáját mindig a politikai pragmatizmus és ideologikusság, vízió és pragmatizmus sajátos ötvözete jellemezte. Ehhez sohasem társult egy határozott programatikus eszme, vagy közpolitikai paradigma,⁴⁰ mint például a neokeynesianizmus, neoliberalizmus. Ennek eredménye, hogy az általa követett közpolitika pragmatikus, rugalmas és instrumentális. Nem valamely közpolitikai paradigmából levezetett vagy közgazdaságtani doktrína által meghatározott, hanem – Martin Carstensen fogalmát használva – egyfajta „barkácsolás” (*bricolage*) révén kialakított politika.⁴¹ Az orbánizmus⁴² egyik sajátossága a hagyományos értelemben vett bal- és jobboldal meghaladása.

Orbán és a Fidesz ideológusságának negyedszázada konstans eleme az antikommunizmus, ami azonban az idők során mindig új és új konkrét politikai tartalmat kapott. Az antikommunizmus diskurzusa keretet adott egyfajta flexibilis elitellenességre.⁴³ Állandó eleme az ellenségkép, ahol az egykori kommunisták helyére az éppen aktuális politikai ellenfél, ellenség volt behelyettesíthető. A válság és rezsimváltás korszakában ez már egy olyan ideológiai értelemben vett populizmus diszkurzív keretévé vált, amelyben a nép érdekeivel szembeállított elitet a baloldali kapcsolatrendszerű vállalkozók, a multinacionális és külföldi tulajdonú cégek, a bankárok, a technokraták, nemzetközi pénzügyi szervezetek és az EU bürokráciája alkották.

Noha az ideológiai és közpolitikai értelemben vett bal és jobb meghaladása korábban kezdődött, pártpolitikai értelemben a 2010-es választásokat követően „érett be”, amikor a Fidesz domináns párttá vált és egy háromosztatú pártrendszercentrumba került: a „centrális erőtér” programja deskriptív értelmet nyert.

Antipluralizmus és populizmus

Állam és társadalom viszonyának újrendezése (erről bővebben később) a paternalizmus és az antipluralizmus jegyében történt. A centrális politikai erőtér létrehozásának programja

⁴⁰ A fogalomról lásd Peter HALL: “Policy Paradigms, Social Learning, and the State. The Case of Economic Policymaking in Britain” *Comparative Politics* 1993/3. 275–296.

⁴¹ A „barkácsolás” a különböző paradigmákból származó eszmék alkotóelemeinek az összeszövését jelenti, ami a közpolitikák egy heterogén készletét hozza létre. Olyan alkotóelemek újrendezését foglalja magában, amelyek már rendelkezésünkre állnak. Martin B. CARSTENSEN: „Paradigm man vs. the bricoleur: bricoleur as an alternative vision of agency in ideational change” *European Political Science Review* vol. 3 no.1 2011. 154–157.

⁴² SOÓS Eszter Petronella: „Comparing Orbánism to Gaullism” *Rumanian Journal of Political Science* 2015 (forthcoming).

⁴³ Lásd MIKE.

normatív politikai program, amely a duális párterőteret és a vele együtt járó, az egész társadalmat polarizáló, „megosztó viták” meghaladását tűzte célul. Orbán 2009-es programadó kötcsei beszéde olyan kormányzati rendszert vázolt, ahol az értékviták egy elit szűk körén belül maradnak, és ahol az állandó kormányzásra törekvő politikai erő magatartását, céljait jelenítik meg a közvéleményben.⁴⁴ Ez a program egyaránt elutasítja vagy legalábbis marginalizálni kívánja egyrészt a nyilvánosság terein zajló (érték)vitákat és a duális párterőterben kibontakozó politikai versenyt, azaz a politikai váltógazdaságot, másrészt a baloldali és liberális elitcsoportokkal történő *modus vivendi* kialakítását vagy a konszenzusépítést.

Az antipluralizmus fent jellemzett vonásai, állam és társadalom viszonyának paternalista víziója és gyakorlata, továbbá a populizmus mint módszer gyakorlatához kapcsolódik még az állam és állampolgárok közti „közbülső szféráról”, a civil társadalomról kialakított negatív kép, továbbá a civil társadalmat gyengítő kormányzati gyakorlat.

Orbán retorikájában és politikaértelmezésében 2002 óta jelen voltak a populisták ideológia, azaz a *szubsztantív* értelemben vett populizmus jellemzői: az erős *antiestablishment* elem és az ellenségkép, középpontjában a (poszt)kommunistákkal. Politikája nem pusztán erősen konfrontatív és polarizáló volt, de gyakran igyekezett azt a nép akaratával igazolni az országot válságba juttató korrump, önérdékű vagy idegen érdekű elitcsoportokkal szemben. A populizmus ideológiája feszültséget lát az „elit” és a „nép” között. Arra törekszik, hogy a hatalmat visszaadja a korrump elitől a homogén egységűnek látott népnek, és helyreállítsa a népszuverenitást.⁴⁵ Az orbáni plebejus antikommunizmus ideológiájában népakaratot vagy nemzeti érdeket a korrump kommunista elittel szembe forduló politikai erő és annak vezetője testesíti meg, aki képviseli az országot és kivezeti a válságból.

2002-t követően nagy szerepet kapott a Fidesz politikai eszköztárában a populizmus mint módszer alkalmazása. Ebben az értelemben a populizmus a demokratikus politika olyan formája, amely a választók és a kormány közvetlen kapcsolatára helyezi a hangsúlyt és

⁴⁴ 2009. szeptember 5-i kötcsei beszéde: ORBÁN Viktor „Megőrizni a létezés magyar minőségét” *Nagyítás* 2010.02.17. www.nagyitas.hu.

⁴⁵ KÖRÖSÉNYI András – PATKÓS Veronika: „Liberális és illiberális populizmus: Berlusconi és Orbán politikai vezetése” *Politikatudományi Szemle* 2015/2. (megjelenés alatt).

plebiszciter technikákat alkalmaz, miközben mellőzi a közvetítő szervezeteket.⁴⁶ Ilyenek például a nemzeti konzultációk, amelyeket Orbán már ellenzékben, de kormányon is gyakran alkalmazott politikája participatív és rezponzív jellegének demonstrálására. Ide sorolhatók a *top-down* szervezett *austroturf* mozgalmak, mint például a Békemenet, vagy a Civil Összefogás Fórum is.⁴⁷

Etatizmus és paternalizmus

Az Orbán-rezsim alapító ambíciói a közjogi, és a politikai rendszer átalakításán túl kiterjedtek az állam működésének a megreformálására, továbbá állam és társadalom viszonyának újrendezésére. Az állam átalakítása a kormányzat prezidencializálásán túl a közigazgatás és az állam gazdasági hatalmának a központosítását, a hatalmi ágak közti viszonyok a végrehajtó hatalom javára történő újrendezését, a miniszterelnök kormányon belüli megerősítését és a politikai patronázs további kiterjesztését jelentette.

Állam és társadalom közti határok átrajzolása történt az etatizmus és a paternalizmus jegyében. Először is, megnőtt az állam szerepe a piaci viszonyok befolyásolásában és a tulajdonviszonyok alakításában. Kormányzati eszközök segítségével az állami és európai uniós erőforrások politikailag szelektív elosztása történt-történik a gazdasági szereplők között (pl. állami megrendelések és uniós pályázatok elosztása, szektorális különadók; állami cégfelvásárlások).⁴⁸ Kormányzati eszközök segítségével a pozíciók és erőforrások újraelosztása történt a politika és gazdaság területén túl a szélesebb társadalmi-kulturális szférában is – nagyobb mértékben a kormányváltások után korábban „szokásosnál”.

⁴⁶ Peter MAIR: “Populist Democracy vs. Party Democracy” in Yves MÉNY – Yves SUREL (eds.): *Democracies and the Populist Challenge* (Basingstone: Palgrave 2002) 88–89.

⁴⁷ Lásd METZ.

⁴⁸ Csillag és Szelényi értelmezése szerint a tulajdonjog és a vagyon állami-politikai eszközökkel történő újraelosztásáról van szó. A politikai hatalom ilyen módon egy politikai és személyi lojalitás szűrőjén kiszelektált ellenőrzött tulajdonos réteget termel ki, akinek anyagi támogatására számíthat a politikai uralom fenntartásához (pl. választási kampány finanszírozása, médiaportfólió felépítése) és a politikai-hatalmi célok eléréséhez. Ez a szerzők szerint a tulajdonjog biztonságának a gyengülését is jelenti egyben. Az uralom e formáját – Max Weber nyomán – *neoprebendalizmus*nak nevezik. Tamás CSILLAG – Iván SZELÉNYI: “Drifting from Liberal Democracy: Traditionalist/Neoliberal Ideology of Managed Illiberal Democratic Capitalism in Post-communist Europe” *Intersections. East European Journal of Society and Politics* vol. 1, no. 1 2015. 15–18. <http://intersections.tk.mta.hu/>.

Másodszor, megnőtt a kormánypolitika társadalomátalakító szerepe és a szimbolikus javak állami újraelosztása (egyházakról szóló törvény; vasárnapi boltbezárás, köztársaság kihagyása az ország hivatalos nevéből, emlékezetpolitika stb.).

Harmadszor, egy új, politikafüggő „elitépítés” kezdődött. Az új rezsím politikai eszközökkel kezdett hozzá lojális személyek helyzetbe hozásához a legkülönbözőbb területeken a gazdaságtól a kultúráig. Ennek célja az elit*disszenszus* megszüntetése, de nem a baloldali és liberális elitszoportokkal történő *modus vivendi* kialakítása vagy a konszenzusépítés révén, hanem a jobboldali elitszoportok hegemoniájának kormányzati és politikai eszközökkel történő biztosításával. Részben a kormányzat kiterjesztett patronázskörébe tartozó kinevezések, részben célzott kormányzati és állami megrendelések, részben a terjeszkedő állami gazdasági szektor piactorzító tevékenysége (pl. a médiában hirdetésfelületek vásárlása) révén. A régi elitszoportok „leváltásának” az igazolását a Fidesz hagyományos antikommunista ideológiája és Orbán a kétezres évek eleje óta hangsúlyos elitellenes, populista retorikája adta.

Karizmatikus legitimáció

A jobboldal 2006 őszén kezdődő választási és politikai sikereinek titka, hogy rendelkezett egy, a politikai tábornok összefogni képes, transzformatív-karizmatikus politikai vezérrel, akivel az állampolgárok azonosulni tudtak. Erre építve Orbán a válság és rezsímváltás korszakában a korábbiakhoz képest újfajta legitimitásigénnyel lépett fel, ami több és más, mint pusztán a jogfolytonosság (legalitás), illetve a demokratikus felhatalmazás és legitimáció. Az újfajta legitimitásigényt – Max Weber uralomtipológiáját felhasználva – a korábbi két korszakra jellemző racionális-legális uralom legitimitásigényéhez képest a *karizmatikus uralom* legitimitásigényeként ragadhatjuk meg. Ez a válság, rendkívüli helyzet idején fellépő, a kivezető utat az addigi rezsím meghaladásával (kvázi-forradalommal) ígérő rendkívüli politikai vezető legitimitásigénye.⁴⁹ A karizmatikus legitimitásigény alapja a vezető *karizmája*, rendkívüliisége, amit a rendkívüli felhatalmazás, a rendkívüli (kétharmados többséget eredményező) választói támogatás igazol vissza. A rendkívüli válsághelyzet rendkívüli megoldásokat igényel, amire nincsen rutin és nem igazítanak el az ismert törvények vagy konvenciók. Csak egy rendkívüli képességekkel bíró vezető, Orbán az, aki

⁴⁹ A válságra való hivatkozás folyamatos volt 2010–2014 között.

képes megtalálni a kivezető utat. Ő az, aki egységbe szervezi az egész jobboldalt, legyőzi a szocialistákat, véget vet a rendszerváltás utáni „zavaros” posztkommunista korszaknak, rendet teremt, kivezet a válságból, visszaszerzi és megvédi az ország szuverenitását. Nem egyszerűen „helyreállítja az időt”, hanem új korszakot nyit, új rendszert alapít („Nemzeti Együttműködés Rendszere”).⁵⁰ Az Alaptörvény ennek az új rendszernek lesz a szimbóluma és közjogi manifesztálódása. Gyakori megváltoztatása, a permanens alkotmányozás ebben a perspektívában nem deviancia, hanem a rendkívüli idők és az új korszakot megalapozó és fenntartó folyamatos politikai törekvések kifejeződésai. Mindehhez a szükséges rendkívüli (kétharmados) választói felhatalmazást a 2010-es választásokon az állampolgárok megadták Orbánnak⁵¹ és a Fidesznek, amit a 2014-es választásokon sem vontak meg tőle.

Orbán Viktor a 2010-es választási győzelmét úgy értelmezte, hogy a szavazófülkékben lezajlott „forradalom” eredményeként, a demokratikus népakarat megnyilvánulásaként alkotmányozó erejű felhatalmazást kapott. Mandátumértelmezése⁵² szerint a választásokon új „társadalmi szerződés” született, amellyel a magyarok egy új rendszer, a „Nemzeti Együttműködés Rendszerének” megalapításáról döntöttek. Azaz a választók „forradalmi változásokra”, az élet minden területén új szabályokra épülő „új politikai, gazdasági és társadalmi rendszer” megalkotására adtak felhatalmazást.⁵³ Egy ilyen rendkívüli, forradalmi

⁵⁰ Orbán 2010. 04. 25-i beszéde: „Forradalom történt a szavazófülkében. Orbán Viktor ünnepi beszéde a Vörösmarty téren, Budapesten” *Orbán Viktor honlapja* 2010.04.25. <http://www.miniszterelnok.hu>.

⁵¹ A szakirodalomban „személyes mandátumnak” nevezik azt, amikor a győztes nem konkrét program megvalósításával bízzák meg, hanem „biankó” felhatalmazást kap. BRUNCZEL Balázs: „Hogyan jön létre a győztes mandátuma?” in SOÓS Gábor – KÖRÖSÉNYI András (szerk.): *Azt tették amit mondtak? Választási ígéreték és teljesítésük, 2002–2006* (Budapest: MTA TK PTI) 154. A magyar politika vezéresedése következtében a 2010-es választások eredményét „személyes mandátumként” is lehetett értelmezni. Két példa erre a korabeli publicisztikai irodalomból: „A felhatalmazás szédítően nagy: szinte mindent megtehet majd” írta cikkében ÚJVÁRI Miklós: „Brutális felhatalmazást kapott Orbán Viktor” *Világgazdaság Online* 2010.04.11. www.vg.hu. És a másik: „a győzelem nem egy személy érdeme, de egy személyt különösen erős felhatalmazással lát el. [...] a választók személyesen neki páratlanul erős személyes felhatalmazást szavaztak meg.” – írta HORKAY HÖRCHER Ferenc: „Konzervatív forradalom – A kétharmados felhatalmazás üzenete” *Válasz.hu* 2010.04.26. <http://valasz.hu>.

⁵² Szemben a „küldőorientált” értelmezéssel, amikor azt vizsgáljuk, hogy a választók mire hatalmazták fel a megválasztott politikusokat, a szakirodalom „címzettorientáltnak” nevezi azt a mandátumértelmezést, amikor a megválasztott politikus értelmezi saját mandátumát. Bővebben lásd BRUNCZEL 151.

⁵³ „A választók Orbán szerint nem a válság kezelésére, hanem az átmeneti kor hibás rendszerének felszámolására és egy új rendszer megalkotására, »forradalmi változásra« adtak felhatalmazást. »A magyar embernek megvan a magához való esze« – mondta, ezzel indokolva, hogy valóban alkotmányozásra kapott felhatalmazást pártja.” – tudósított Orbán megnyilatkozásáról az Index: „Orbán: Felhatalmazás egy új rendszerre” *Index* 2010.05.25. www.index.hu. De ugyanez a mandátumértelmezés fogalmazódott meg néhány nappal korábban a kormánypárti parlamenti képviselők által megszavazott Nemzeti Együttműködés Programjában: „Az Országgyűlés kinyilvánítja, hogy az áprilisi választásokon új társadalmi szerződés született, amellyel a magyarok egy új rendszer, a Nemzeti Együttműködés Rendszerének megalakításáról döntöttek.” Nemzeti Együttműködés Programja (Budapest: Országgyűlés Hivatala. Irományszám: H/47. Érkezett: 2010. május 22.) 1–10. <http://www.parlament.hu/irom39/00047/00047.pdf>.

felhatalmazással összefér az, ha az alkotmányozás összefolyik a normál politikával, és a rendkívüli politika permanenssé válik Magyarországon.

Legitimitás és rezsimek-konzolidáció

A kvázi-forradalmat hozó Orbán-rezsimek politikája széles körű hazai és nemzetközi kritikákat váltott ki. Azonban sem a rezsimek unortodox közpolitikája nem vált fenntarthatatlanná, sem választói támogatottsága nem apadt el a 2010–2014-es kormányzati ciklusban (noha az utóbbi megcsappant). Az új rezsimek legitimitása három fontosabb pillérre épült. Az első a választói felhatalmazáson nyugvó demokratikus (*input*) legitimitáció. A második összetevőt a rezspozív kormánypolitikán nyugvó *output* legitimitáció jelentette: egyes közpolitikai eredmények (így például a rezsimek-szűkítés vagy a devizahiteles mentőakciók) sokak számára ellensúlyozták az új rezsimek hatalomgyakorlási módjának joggal kritizált elemeit.⁵⁴ Láttuk azt is, hogy a válság és a válságnarratíva, valamint a magyar politika vezéresedése (lásd 2. fejezet) karizmatikus legitimitásigényt és rendkívüli (személyes) felhatalmazást teremtett. A harmadik összetevőt így a *karizmatikus* legitimitáció adta.

A kétségtelenül létrejött legitimitációs források ellenére azonban ma még kevés bizonyosat tudhatunk az új rezsimek tartósságáról. Hívei és ellenfelei körében egyaránt vitatott az Orbán-rezsimek konszolidálhatósága. Alább néhány olyan kérdésre térek ki, amelyek nehézséget jelenthetnek a rezsimek konszolidációja szempontjából.

Először is, a 2014-es választásokon megismétlődött ugyan a Fidesz győzelme és parlamenti szupertöbbsége, azonban választói támogatottsága jelentősen gyengült. Mintegy félmillióval kevesebb szavazatot kapott, mint négy évvel korábban, elveszítette korábbi választóinak egyötödét, noha mindezeket szavazatszám tekintetében részben ellensúlyozták a határokon túlról leadott voksok, parlamenti mandátumszám tekintetében pedig a választási rendszer átalakítása és a *gerrymandering* (lásd 10. fejezet). Szűk kétharmados parlamenti többségét ráadásul a kormányzati ciklus első évében – 2015 februárjában – elveszítette.

⁵⁴ A survey eredmények szerint azok körében, akiknek „gondot okoz” a rezsimek-számlák kiegyenlítése, vagy devizahittel rendelkeznek, különösen népszerű a Fidesz. Lásd ENYEDI Zsolt – FÁBIÁN Zoltán – TARDOS Róbert: „Pártok és szavazók, 2002–2014” in KOLOSI Tamás – TÓTH István György (szerk.): *Társadalmi R riport 2014* (Budapest: TÁRKI 2014) 532–557.

Másodszor, az elfogadott Alaptörvény legitimitása gyengébb, mint az 1989–1990-es rendszerváltáskor létrehozott Alkotmányé volt (lásd 4. fejezet).

Harmadszor, az új rezsimek nem sikerült meghaladnia a magyar politika erős polarizációját. Noha a bipoláris kétpártrendszert a centrális politikai erőter víziójának megfelelő háromosztatú pártrendszer váltott fel, a politikai-közéleti elitet és a választókat is megosztó politikai-ideológiai törésvonalak intenzitása nem csökkent, sőt, talán még erősödött is. Egyrészt a tömbök között továbbra is „mélyen különböző, rendszerszerű álláspontok”, „szakadékot teremtő különbségek” húzódtak (lásd 11. fejezet). Másrészt, az ellentétek intenzitását növelte, hogy míg a konszolidált demokrácia korszakában az alkotmány kikerült a politikai viták köréből, addig az egyoldalúan létrehozott Alaptörvény közjogi szinten is ellenzéket teremtett, és ezzel tovább erősítette a politikai polarizációt.

Negyedszer, nehezítheti a konszolidációt az alkotmányos szerkezetben létrejött potenciális egyensúlytalanság. A politikai rendszer működése a korábbinál nagyobb mértékben függ a pillanatnyi parlamenti mandátumeloszlástól, továbbá a kormánytól független intézmények vezető posztjainak eloszlásától, miközben ezek – az újonnan bevezetett választási rendszer következményeként – a korábbinál szélsőségesebben változhatnak. Egy olyan szerkezet alakult ki, amely a mindenkor parlamenti pártösszetétel függvényében a korábbiaknál szélsőségesebb mértékben növelheti a tényleges politikai hatalommegosztást vagy éppen – mint 2010–2014 között láthattuk – a hatalomkoncentrációt. Még nem bontakoztak ki az új alkotmányos szerkezet nyújtotta lehetőségek, még nem láthatóak a rendszerszerű működés jellegzetességei.

Csak az idő távlatából kaphatunk majd választ arra a kérdésre, hogy az Orbán-rezsim konszolidálódik-e, és akár domináns pártrendszerként, akár kormányváltással és *kohabitációs*-politikai felállással vagy ezek kormányzati ciklusonként történő váltakozásával (lásd 4. fejezet) tartós politikai rendszerré válik. Az idő ad majd választ arra is, hogy a kialakult autoriter tendenciák tovább erősödnek-e vagy sem. Akár tartósan fennmarad, akár nem, egy valami már bizonyos: a magyar politika új, korábitól eltérő rezsimtípusáról és korszakáról van szó. A rezsim konszolidációja vagy legalábbis parlamenti ciklusokat átívelő fennmaradása tartósan átformálhatja a politikai rendszer természetét, és akkor a „fülkeforradalom” valóban egy „rendszerváltás” jelenségének rangjára emelkedik. Ellenkező esetben az „alapító” személyéhez köthető politikai rezsim marad.

Összefoglalás

Láthattuk, hogy a hazai politikai rendszer működését az 1990–2014 közti negyedszázadban számos közös vonás köti össze. Noha e negyedszázad során mindvégig fennállt az alkotmányos demokrácia, az időszak a politikai rendszer működése szempontjából három korszakra osztható. A korszakok közti különbségek azonban nem azonos súlyúak. Az átmenet és a konszolidált demokrácia korszakai után olyan korszak jött, amely markánsabban különbözött az előző kettőtől mindegyikétől, mint azok egymástól. Orbán „fülkeforradalma” szinte forradalmi változásokat hozott, és egy új, a korábbi két korszaktól élesen eltérő jellemzőkkel bíró rezsimeket teremtett. Az intézményi változásoknak – az alkotmányos garanciák és ellensúlyok gyengítése következtében – határozott antiliberalis irányuk volt, tekintélyelvű-paternalista elemekkel. Az új rezsimek pontos politikatudományi megragadása azonban nem egyszerű feladat. A nemzeti összefogás, a centrális erőter építése, a pluralizmus meghaladásának víziója, a populizmus (kvázi-plebiszciter) módszere, a radikális elitcsere és társadalomátalakítás programja, a gazdasági erőviszonyok politikai szempontú átrendezése, az állam és társadalom közti határ újrarajzolása, a politika korábbi határain túli területek fokozatos, *top-down* irányú átpolitizálása, az unortodox közpolitika, az etatista politikai paternalizmus, továbbá a karizmatikus politikai vezér rendkívüli felhatalmazása és kormányzása következtében olyan politikai alakzat jött létre, amely kibújik a politikatudomány szokásos rendszer-típológiáiból. Nem véletlen, hogy az így kialakult képletet az eddig született értelmezések jelentős része valahová a demokráciák és autokráciák közti zónába helyezte.⁵⁵ Az új rezsimek természetének pontosabb feltérképezése olyan feladat, ami további kutatásra érdemes.

⁵⁵ Lásd például: KORNAI; továbbá Erin K. JENNE – Cas MUDDE: “Hungary’s Illiberal Turn: Can Outsiders Help?” *Journal of Democracy* vol. 23, no.3, July 2012. 147–155.; Steven LEVITSKY – Lucan WAY: “The Myth of Democratic Recession” *Journal of Democracy* vol 26, no. 1 January 2015. 45–58.